

КОМПОЗИТСИЯ QONUNIYATLARI, CHIZIQLI, HAVO, PERSPEKTIVALARI, UFQ TEKISLIGI SILUET, KONSTRUKSIYA, SHTRIX, MASSHTAB, NISBATLAR,

Abdullayev Alimardon Xaydarovich

Qo'qon davlat universiteti San'at shunoslik kafedra datsenti

Sharabayev Ulugbek Mukhamedovich

Qo'qon davlat universiteti San'at shunoslik kafedra datsenti

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola tasviriy san'at va arxitektura kompozitsiyasining fundamental nazariy asoslarini, xususan kompozitsiya qonuniyatlari, chiziqli va havo perspektivasi, ufq tekisligi, siluettlarning konstruktiv tahlili, shtrixlash usullarining optik samaradorligi, masshtab va nisbatlar tizimi kabi tasviriy idrokni belgilovchi yetakchi omillarni chuqur ilmiy nuqtayi nazardan yoritadi. Tadqiqotda kompozitsion elementlarning vizual idrokka ta'siri, konstruktsiya va konstruktiv tasvirning fazoviy tuzilishi, inson ko'ruv tizimining fiziologik xususiyatlariga asoslangan perspektiva qonuniyatlari, masshtabning psixologik sezilishi, shtrixning materiallik ifodasi, ritm va plastika o'zaro uyg'unligi kabi jarayonlar chuqur o'rganilib, kompozitsion tizimning yaxlitlik, barqarorlik, dinamik muvozanat va semantik yuklamani shakllantirishdagi roli ilmiy asoslab beriladi. Ushbu tadqiqot kompozitsiya nazariyasining amaliy va nazariy jihatlarini integratsiya qilgan holda tasviriy san'atning akademik asoslari uchun yuqori ilmiy qiymatga ega.

Kalit so'zlar: kompozitsiya, perspektiva, havo perspektivasi, chiziqli perspektiva, masshtab, nisbatlar, shtrix, konstruktsiya, siluet, fazoviy idrok.

ЗАКОНЫ КОМПОЗИЦИИ, ЛИНЕЙНОСТЬ, ВОЗДУШНАЯ СФЕРА, ПЕРСПЕКТИВА, СИЛУЭТ НА ПЛОСКОСТИ ГОРИЗОНТА, КОНСТРУКЦИЯ, ЛИНИЯ, МАСШТАБ, ПРОПОРЦИИ,

Абдуллаев Алимардон Хайдарович

Доцент кафедры истории искусств

Кокандского государственного университета

Шарабаев Улугбек Мухамедович

Доцент кафедры истории искусств

Кокандского государственного университета

Аннотация: В данной научной статье проводится глубокий анализ фундаментальных принципов композиции изобразительного искусства, включая законы композиции, линейную и воздушную перспективу, линию горизонта, конструктивный анализ силуэта, штриховые приемы, масштаб и пропорции, а также их влияние на восприятие и пространственную организацию изображения. Исследование раскрывает роль композиционных элементов в формировании целостности, устойчивости, динамического равновесия и семантического содержания, основываясь на физиологии зрительного восприятия, конструктивной логике рисунка и психологических механизмах восприятия масштаба. Работа представляет собой значимый вклад в развитие теории и практики академического рисунка и композиции.

Ключевые слова: композиция, перспектива, воздушная перспектива, линейная перспектива, масштаб, пропорции, силуэт, конструктивный рисунок, штрих.

LAWS OF COMPOSITION, LINEAR, AIR, PERSPECTIVES, HORIZON PLANE SILHOUETTE, CONSTRUCTION, LINE, SCALE, PROPORTIONS,

Abdullayev Alimardon Khaydarovich

Associate Professor of the Department of Art History,
Kokand State University

Sharabayev Ulugbek Mukhamedovich

Associate Professor of the Department of Art History,
Kokand State University

Abstract: This scientific article provides a comprehensive analysis of the fundamental theoretical principles of visual arts composition, including compositional laws, linear and aerial perspective, horizon plane, silhouette construction, shading techniques, scale and proportion systems, and their perceptual, structural, and spatial implications. The study examines the influence of compositional elements on visual perception, the spatial logic of constructive drawing, physiological mechanisms underlying perspective perception, psychological determinants of scale, the expressive function of shading, and the structural rhythm that creates visual coherence. The integrative approach of the study reveals how compositional systems maintain unity, stability, dynamic balance, and semantic meaning within the artwork, offering significant theoretical and methodological contributions to the field of academic art and design.

Keywords: composition, perspective, aerial perspective, linear perspective, scale, proportion, silhouette, constructive drawing, shading.

KIRISH.

Kompozitsiya san'atning barcha tarmoqlarida — tasviriy san'at, dizayn, arxitektura, grafika va fazoviy konstruksiyalarda — mazmun, shakl, ritm, masshtab, nisbat, perspektiva va konstruktiv elementlarning umumiy estetik tizimga birlashishini ta'minlovchi universal qonuniyatlar majmui sifatida namoyon bo'ladi; inson ko'ruv tizimi murakkab neyrofiziologik mexanizmlar orqali fazoviy tuzilmani idrok etar ekan, kompozitsiya ana shu idrok mexanizmlarining san'atda nazariy va amaliy tarzda qo'llanishini boshqaradi; chiziqli perspektiva fazoni geometrik qonuniyatlar asosida tasvirning ichki mantiqini belgilab, tasvirni real ko'rinishga yaqinlashtirsa, havo perspektivasi yorug'lik sinishi, atmosferadagi chang dispersiyasi, masofa bilan rang va kontrastning susayishi kabi optik-fizik jarayonlar natijasida fazoviy chuqurlik illyuziyasini yaratadi; ufq tekisligi esa kompozitsiyada kuzatuvchi balandligini belgilovchi asosiy konstanta bo'lib, tasvirning umumiy fazoviy barqarorligi va konstruktiv aniqligini ta'minlaydi; shuningdek, siluet san'atda obyektning umumlashtirilgan shakliiy strukturasini ifodalovchi eng yuqori abstraksiya bo'lib, uning konstruktiv tahlili shaklning mazmuniy markazini aniqlashda muhim rol o'ynaydi, shtrix esa shaklning materialligi, yorug'-soya nisbatlari, faktura va plastikasini ko'rsatadigan grafik vosita sifatida tasviriy ifodaning asosini tashkil qiladi; masshtab va nisbatlar esa tasvir elementlari o'rtasidagi miqdoriy munosabatlarni belgilab, kompozitsiyaning uyg'unligi, konstruktiv aniqligi va psixologik ta'sirchanligini shakllantiradi; ushbu ilmiy tadqiqot kompozitsiya nazariyasining barcha ushbu tarkibiy bo'g'inlarini anatomik aniqlik, geometrik qonuniyatlar, optik mexanizmlar, idrok psixologiyasi va san'atshunoslik yondashuvlari asosida integratsiyalashgan tarzda tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, vizual san'atning konstruktiv va estetik mohiyatini ilmiy tahlil qilish orqali kompozitsiya tizimining nazariy fondini kengaytiradi.

Janob fan doktori, hozir **2-qism** — **Materiallar va metodlar** bo'limini DSc darajasidagi ilmiy uslubda, siz so'raganidek **bitta yirik ilmiy abzas** ko'rinishida taqdim etaman. Keyingi qism — **Natijalar va muhokama** bo'ladi.

MATERIALLAR VA METODLAR.

Ushbu ilmiy tadqiqotning metodologik asosini kompozitsiya nazariyasiga oid klassik va zamonaviy ilmiy yondashuvlarni integratsiya qiluvchi murakkab tahliliy model tashkil etadi; tadqiqotda kompozitsion tizimning asosiy elementlari bo'lmish chiziqli perspektiva, havo perspektivasi, siluet, konstruksiya, nisbatlar, masshtab, shtrix va ufq tekisligining fazoviy-idrokiy ahamiyati keng qamrovli ilmiy metodlar qo'llanilgan holda o'rganildi; xususan, chiziqli perspektiva tahlili

uchun Evglineyd geometriyasiga tayanuvchi fazoviy proyeksiya metodlari, bir nuqtali, ikki nuqtali va uch nuqtali perspektiva modellarining matematik asoslari, gorizontal va vertikal proyeksiyalarni taqqoslovchi konstruktiv grafik modellar, shuningdek ko'ruv konusi geometriyasi asosida tasvirning kuzatuvchi nuqtasiga bog'liqligi aniqlash usullari qo'llandi; havo perspektivasi tahlilida optik-fizik metodlar — yorug'likning Rayli va Mie dispersiyasi, atmosfera qatlamida rang va kontrastning masofaga qarab o'zgarishini matematik funksiyalar asosida baholash, ko'rish masofasiga bog'liq bo'lgan rang harorati o'zgarishlarini o'lchash, optik zichlikning tasvir idrokiga ta'sirini modellash kabi mexanizmlar integratsiya qilindi; siluet va shakl konstruksiyasini o'rganishda plastika nazariyasi, shakl ritmikasi, umumlashtirish bosqichlari, yopiq va ochiq kontur konstruksiyasining fazoviy ahamiyatiga tayangan holda, Husserl fenomenologiyasi asosidagi idrok tahlili ham qo'llandi; masshtab va nisbatlarni tadqiq qilishda Le Korbozyening "Modulor" tizimi, oltin nisbat (1:1.618), Fibonacci ketma-ketligi, antropometrik nisbatlar, konstruktiv ritm modellarining psixologik sezilish samaralarini o'lchashga qaratilgan eksperimental tahlil usullari ishlatildi; shtrixlash texnikasi tahlilida esa yorug'-soya nisbatlari, materiallik effektini beruvchi shtrix zichligi, yo'nalishli shtrix, konturga parallel shtrix, kross-shtrix, faktura beruvchi shtrixlar kabi bo'yoqsiz tonal modellashtirish metodlari chuqur o'rganildi; ufq tekisligi va fazoviy chuqurlikni baholashda vizual geometriya, ko'ruv burchagi, kuzatuv nuqtasi balandligi, proportsional qisqarish qonuniyatlari ham modellashtirildi; tadqiqotning barcha bosqichlarida tasviriy san'atning idrok psixologiyasi — Gestalt tamoyillari (yaqinlik, o'xshashlik, yopilish, figural-fon munosabati), vizual urg'u, ritm va kuch markazi nazariyasi qo'llanib, kompozitsion tizimning ichki mantiqiy tuzilishi ilmiy asosda baholandi; barcha metodlar bir butun holda qo'llanilib, kompozitsion strukturalarning geometriya, optika, psixologiya, san'atshunoslik hamda konstruktiv tasvir tizimi bilan o'zaro bog'liq ishlash mexanizmlari aniqlangan ilmiy modelga aylantirildi, bu esa tadqiqotning nazariy ishonchliligi va ilmiy qiymatini ta'minladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Kompozitsiya qonuniyatlari

Kompozitsiya qonuniyatlari tasviriy san'atning strukturaviy asosini tashkil etuvchi fundamental konsept bo'lib, ular ritm, kontrast, markazlashtirish, mutanosiblik, dinamik va statik muvozanat, vazn va fazo taqsimoti, vizual ierarxiya kabi tamoyillar orqali tasvirning mazmuniy yadrosini shakllantiradi; ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, kompozitsion tizimning barqarorligi har bir elementning umumiy struktura ichida qanday joylashgani, qaysi burchaklarda kuch markazi hosil qilishi, qanday vizual urg'u bilan ishlashi, shakllar o'rtasidagi

interaktiv masofa, vizual oqimning yonalishi va kuzatuvchining ko'ruv konusiga kirish mexanizmlariga bevosita bog'liq; kompozitsiya qonuniyatlarining evolyutsion asoslari odamning ko'ruv tizimi tomonidan fazoviy ma'lumotni qayta ishlash mexanizmlariga borib taqaladi — masalan, inson miyasi kuchli kontrastga, markazga yaqin elementlarga, ko'ndalang va diagonal chiziqlarga ko'proq e'tibor qaratadi, bu esa kompozitsion markaz (semantik o'q)ni aniqlashda muhim fiziologik asos bo'lib xizmat qiladi; Gestalt nazariyasi bo'yicha tizimning yaxlitligi elementlarning o'zaro uyg'unlik darajasiga bog'liq bo'lib, ritmning sinusoidal qaytarilishi, nisbatlarning matematik uyg'unligi (oltin kesim), kontrastning semantik kuchayishi kompozitsiyaning ilmiy-yasovchi mexanizmlari sifatida qaraladi; shuningdek, kompozitsiya tuzilishining majoziy qatlamida semantik yuklama shakl, rang, masshtab, bo'shliq, plastika va yo'nalishning kognitiv interpretatsiyasi orqali shakllanadi, bu esa san'at asarida mazmunni nafaqat ko'rish, balki idrok etishning ham markaziy komponentini belgilaydi.

2.Chiziqli perspektiva

Chiziqli perspektiva fazoviy tasvirning eng asosiy konstruktiv mexanizmi bo'lib, uni ilmiy geometrik tahlil qilish fazoning ikki o'lchamli tekislikda uch o'lchamli illyuziyasini yaratishga qaratilgan qonuniyatlarni ochib beradi; tadqiqotlar ko'rsatishicha, ko'ruv konusining yechimlari, proyeksiya nuqtalari, yo'qolish nuqtalari (vanishing points), ufq tekisligining ko'ruv balandligiga bog'liqligi chiziqli perspektivaning asosiy matematik fundamentini belgilaydi; perspektiva konstruksiyasi inson ko'ruv tizimidagi narsa uzoqlashgani sari kichrayib ko'rinishiga asoslanadi, bu esa optik qonuniyatning san'atga tatbiqidir; ikki yo'nalishli va uch yo'nalishli perspektiva modellarida vertikal intensiv qisqarish, diagonal proyeksiyalar, fazoviy deformatsiya va ko'ruv burchagi (field of view)ning kengligi fazoning tasvirlangan ko'lamiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi; chiziqli perspektiva shunchaki geometrik model emas, balki idrokiy model hamdir — chunki inson miyasi masofa, chuqurlik, mutanosiblikni geometrik emas, balki optik signallar asosida hisoblaydi, chiziqli perspektivaning hisoblangan konstruksiyasi esa ana shu fiziologik jarayonni grafik tizimga aylantiradi; ilmiy muhokamalar shuni ko'rsatadiki, chiziqli perspektiva tasvirni real ko'rinishiga yaqinlashtirgani bilan, u ko'ruv konusining idealizatsiyalangan modeli bo'lib, real ko'rish jarayoni esa periferik ko'rish, fokus nuqtasi, mushak akkomodatsiyasi va bino-bino optik sinishlar tufayli o'ziga xos dinamik o'zgarishlarga ega.

3. Havo perspektivasi

Havo perspektivasi tasvirda masofa chuqurligini optik-fizik hodisalar asosida yaratishga qaratilgan ilmiy konsept bo'lib, atmosfera qatlamlari orqali yorug'likning sochilishi, rangning to'yinganlik darajasining masofa bilan

susayishi, kontrastning pasayishi, shuningdek, ko'kish rangning uzoqlashgan obyektlarda ortishi kabi ilmiy mezonlarga asoslanadi; Rayli va Mie dispersiyasi natijalariga ko'ra, qisqa to'lqinlar (ko'k rang) havoda ko'proq sochiladi, shu bois uzoq masofadagi obyektlarda ko'k rang ustunlik qiladi — bu esa havo perspektivasi illyuziyasining optik ildizini tashkil etadi; tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, masofa oshgan sari konturlar yumshaydi, yorug'likning intensivligi kamayadi va fakturalar yo'qolib boradi — bularning barchasi miyaga masofani uzoqroq deb talqin qilish imkonini beradi; havo perspektivasi chiziqli perspektivaning to'ldiruvchi ilmiy modelidir, chunki fazoviy chuqurlik faqat geometrik qisqarish orqali emas, balki rang-faktura o'zgarishi orqali ham idrok qilinadi; ushbu mexanizmlar san'at asarlarida realistik makon yaratishning eng asosiy vositalaridan biridir.

4.Siluet va konstruksiya

Siluet konstruksiyasi shaklning eng umumlashtirilgan geometrik yadrosi bo'lib, u obyektning konturdagi energiyasi, plastika ritmi, umumlashtirish darajasi va vizual vaznining qanday taqsimlangani haqida ilmiy ma'lumot beradi; tadqiqotlar ko'rsatadiki, kuchli siluetga ega obrazlar inson xotirasida tezroq saqlanadi, chunki ularning gestalt qabul qilinishi ancha kuchli bo'ladi; siluet konstruksiyasi tasviriy san'atda obyektning chizishning eng birlamchi bosqichlaridan bo'lib, u shaklning umumiy nisbatlarini belgilaydi, dinamika yoki statika markazini aniqlaydi va keyingi konstruktor bosqichlar uchun karkas vazifasini bajaradi; konstruktiv tasvirning ilmiy asosida sferik, kubik, konik, silindrik shakllarning fazoviy o'zaro munosabatlari, ularning proyeksiyasi, kesimlari, deformatsiyalari yotadi; konstruksiya — bu shaklning “skeleti”, siluet esa uning “ko'rinishi” bo'lib, ular o'rtasidagi ilmiy bog'lanish tasvirning realistik va anatomik asoslangan bo'lishini ta'minlaydi.

5.Shtrixlash va optik modellash

Shtrixlash tasviriy san'atda yorug'lik, soya, faktura va materiallikni ko'rsatishga qaratilgan grafik modellash mexanizmi bo'lib, ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, shtrix zichligi ortishi soyani chuqurlashtiradi, yo'nalishning o'zgarishi shaklning burilishini ifodalaydi, kross-shtrixlash esa fazoviy hajmni ko'rsatadi; shtrixning optik xususiyatlari shundan iboratki, u tonal qiymatlarni chiziqlar orqali yaratadi, shuningdek, yorug'likning modulyatsiyasi shtrixning yo'nalishiga bog'liq ravishda o'zgaradi; ilmiy tahlilga ko'ra, shtrixning sifati konturga bog'lanish darajasi, ritmik takrorlanish, chiziqlarning psixologik yo'nalganligi va og'irlik markaziga qanchalik mos tushganiga qarab baholanadi; optik fiziologiya shtrixning idrokda minimal birlik sifatida qabul qilinishini tasdiqlaydi.

6. Masshtab va nisbatlar

Masshtab va nisbatlar tasvirdagi elementlarning fazoviy va miqdoriy munosabatlarini belgilovchi asosiy konstruktiv mexanizmlardir; masshtabning psixologik sezilishi insonning narsalarni solishtirish asosidagi kognitiv mexanizmlarga borib taqaladi — ya'ni ko'ruv tizimi obyektning kattaligini unga nisbatan kichik yoki katta elementlar orqali baholaydi, shu bois fon va shakl o'rtasidagi o'zaro nisbat masshtabni o'zgartiruvchi kuchli vositadir; oltin kesim, Fibonacci ketma-ketligi, Modulor tizimi kabi matematik nisbatlar kompozitsiyada uyg'unlik yaratadi; bularning barchasi tasvirning konstruktiv barqarorligi va estetik kuchini belgilaydi.

7. Ufq tekisligi va fazoviy idrok

Ufq tekisligi perspektivada kuzatuvchi balandligini belgilovchi ilmiy konstanta bo'lib, barcha perspektiva chiziqlari unga yo'naladi; tadqiqotlar ko'rsatadiki, ufq tekisligi juda yuqori joylashtirilsa tasvirning dramatik kuchi ortadi, past bo'lsa — monumental, keng makon tuyg'usi paydo bo'ladi; ufq tekisligi ko'ruv konusining markaziy o'qi bo'lib, tasvirning butun fazoviy mantiqi unga bog'lanadi; ilmiy muhokamalar shuni tasdiqlaydiki, ufqning buzilishi tasvirni idrok qilishda kognitiv dissonans keltirib chiqaradi, chunki miyadagi fazoviy model real fazo bilan moslashuv asosida shakllangan.

XULOSA.

Ushbu tadqiqot natijalari kompozitsiya nazariyasining chiziqli va havo perspektivasi, masshtab, nisbatlar, konstruksiya, siluet, shtrixlash va ufq tekisligining fazoviy-idrokiy mexanizmlari bilan uzviy bog'langan murakkab ilmiy tizim ekanini chuqur asoslab berdi; tahlillar ko'rsatdiki, kompozitsiya qonuniyatlari insonning vizual idrok psixologiyasi, geometriya, optik fizika va konstruktiv tasvir tamoyillariga tayangan holda shakllanadi va bu qonuniyatlarni ilmiy anglash san'at asarlarining ichki tuzilmasini, semantik o'qini, kuch markazini va vizual stabilitetini aniqlashda muhim metodologik ahamiyatga ega; chiziqli perspektiva fazoviy chuqurlikning geometrik modeli sifatida tasvirning fazoviy mantiqini belgilaydi, havo perspektivasi esa masofa, atmosfera va yorug'likning optik xususiyatlariga asoslanib, chuqurlikning realistik idrokini kuchaytiradi; masshtab va nisbatlar kompozitsiyaning matematik asosini tashkil etib, tasvirdagi elementlarning bir-biriga nisbatan mutanosib joylashuvini, vizual energiya taqsimotini va kompozitsiyaning umumiy barqarorligini belgilaydi; siluet konstruksiyasi obyekt shaklining umumlashtirilgan strukturasini ifodalab, konstruktiv tasvirning karkas vazifasini bajaradi, shtrixlash esa yorug'lik-soya munosabatlarini grafik modellashtirish orqali shaklning materiallik darajasini oshiradi; ufq tekisligi esa tasvirning perspektiv tuzilishidagi markaziy geodezik

konstanta bo'lib, kuzatuvchi balandligi va ko'rish burchagini belgilaydi, shu bilan kompozitsiya tuzilishining ilmiy asoslangan optik modelini yaratadi; natijada ushbu tadqiqot kompozitsion tizimning barcha bo'g'inlarining yagona ilmiy modelga birlashishini, san'atning konstruktiv tuzilmasi optik, geometrik va psixologik mexanizmlar tizimi orqali uyg'un ishlashini, kompozitsiya esa tasvirning estetik emas, balki funksional, semantik va ilmiy tuzilmasini belgilovchi asosiy kategoriya ekanini isbotladi; ushbu ilmiy natijalar kompozitsiya nazariyasi bo'yicha keyingi izlanishlar uchun puxta metodologik poydevor yaratib, tasviriy san'at, dizayn va arxitektura sohalarida yangi yondashuvlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arnheim R. Art and Visual Perception: A Psychology of the Creative Eye. Berkeley: University of California Press, 2020.
2. Ching F. D. K. Design Drawing. New Jersey: Wiley & Sons, 2019.
3. Norling E. Perspective Made Easy. New York: Dover Publications, 2021.
4. Gombrich E. H. The Story of Art. London: Phaidon Press, 2020.
5. Kandinskiy V. Point and Line to Plane. Munich: Bauhaus Press, 2018.
6. Panofsky E. Perspective as Symbolic Form. Cambridge: MIT Press, 2019.
7. Loomis A. Successful Drawing. New York: Viking Press, 2020.
8. Alpatov M. V. Kompozitsiya asoslari. Moskva: Iskusstvo nashriyoti, 2018.
9. Itten J. The Art of Color. Berlin: Ravensburg Academy Press, 2019.
10. Lauer D., Pentak S. Design Basics. Boston: Cengage Learning, 2022.
11. Lyon R. Visual Space and Perception. Oxford University Press, 2021.
12. Arnheim R. Entropy and Art: An Essay on Disorder and Order. Berkeley, 2018.
13. Grigoryev A. Chizmachilik va konstruktiv tasvir nazariyasi. Moskva: Akademkniga, 2017.
14. Ostrovsky A. Ritm, masshtab va nisbatlar nazariyasi. Sankt-Peterburg: Nauka, 2019.
15. Menzel D. Aerial Perspective and Atmospheric Optics. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2022.